

OGRODY PAMIĘCI JAKO DZIEŁA SZTUKI OGRODNICZEJ NA PRZYKŁADZIE JEDNEGO Z NAJCENNIJSZYCH TERENÓW ZIELENI SZCZECINA – CMENTARZA CENTRALNEGO (CZĘŚĆ PIERWSZA)

THE MEMORY GARDENS AS PIECES OF GARDENING ART, EXEMPLIFIED WITH ONE OF THE MOST VALUABLE GREEN AREAS OF SZCZECIN – THE CENTRAL CEMETERY (PART ONE)

Sylwia Dębczak

mgr inż. arch. krajobrazu

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa
Zakład Architektura Krajobrazu

STRESZCZENIE

Nekropolie odgrywają istotną rolę w kompleksowym postrzeganiu (planowaniu) miejskich obszarów zieleni i są ściśle powiązane z układem krajobrazowym miasta. Najświetniejsze obiekty cechują się malowniczością i parkową scenerią, estetyką i funkcjonalnością w pełni dopasowaną do potrzeb miejsca. Mają charakter dydaktycznych ogrodów botanicznych, a dodatkowo także habitatów różnych gatunków zwierząt.

Słowa kluczowe: ogrody pamięci, układ przestrzenny, historia, symbolika.

ABSTRACT

Necropolis play an important role in the comprehensive perception (planning) of urban greenery and are closely connected with the townscape arrangement. Their finest elements contribute to the general aesthetics and park sceneries, according to the place requirements. They not only have the character of botanic gardens, but provide habitats to numerous plant and animal species.

Key words: The Memory Gardens, spatial arrangement, history, symbolism.

WSTĘP

Modelowym przykładem integralnego zespolenia estetycznych i funkcjonalnych elementów w ogrodzie pamięci jest cmentarz Centralny w Szczecinie. Jego kompozycja przestrzenna tworzy unikatowy parkowy charakter, zasługując na miano dzieła sztuki ogrodniczej dzięki swym wybitnym budowniczym, którzy operując wielką skalą, szerokimi otwarciami i ciągami widokowymi, z rozmachem kształtowali geometryczno-architektoniczne układy przestrzenne, których podstawę stanowią walory krajobrazowe terenu cmentarza, budowle cmentarne, efektowne aleje, bogactwo małej architektury i przede wszystkim bogactwo nasadzeń roślinnych w postaci cennych gatunków drzew i krzewów.

Podczas gdy fragment historycznej (starej) nekropolii poprzez swój przemyślany układ, zasady proporcji i harmonii, realizuje wizję oazy ciszy i spokoju, zachęca do spacerowania, teren najnowszej części cmentarza już tej funkcji nie spełnia, w swej kompozycji drastycznie odbiegając od pierwotnego założenia; najistotniejszą wadą jest brak kontynuacji. Sposoby kształtowania kwater i brak integracji z naturą decydują o zubożałym charakterze miejsca stanowiącego jego nową powojenną część.

Czy efektowne założenia krajobrazowe, aleje i węższe alejki, projektowane z troską o intymne doznania ludzi i aspekty wizualne, mają szansę i możliwości rozwijać się również dziś i czy istnieje szansa na przywrócenie integralności obu tych części cmentarza, aby stanowiły spójną całość?

Cmentarz Centralny Szczecina – jako jeden z największych i najwspanialszych pod względem kompozycyjnym w Europie – należy uznać za zespół podlegający ochronie. Pożądane jest kompozycyjne powiązanie nowo zagospodarowywanych terenów ze starą częścią. Należy ograniczyć pochówki oraz zadbać o prowadzenie zabiegów pielęgnacyjnych i konserwatorskich, które pozwoliłyby w przyszłości na utrzymanie atrakcyjnego charakteru nekropolii – parku, czyniąc z niego nie tylko istotną przestrzeń o znaczeniu symbolicznym, lecz także miejsce publiczne, służące zarówno coniedzielnym spacerom jak i kontemplacji.¹

Części stara i nowa cmentarza nie stanowią spójnej całości. Wewnętrzna kompozycja przestrzenna została rozdzielona – z upływem kolejnych lat struktura ulegała przemianom funkcjonalnym i krajobrazowym. Należy zrozumieć tło historyczne, specyfikę wielowątkowej i dramatycznej historii miasta Szczecin, by móc poprawnie ocenić problem braku wewnętrznej integracji, kontynuacji sposobu lokowania grobów, drzew i krzewów, zachowania ciągłości kompozycji przestrzennej cmentarza Centralnego w Szczecinie.

LOKALIZACJA CMEN TARZA CENTRALNEGO W UKŁADZIE PRZESTRZENNYM SZCZECINA (NA OBSZARZE MIASTA)

Szczecin sprzed 1870 roku miał już właściwie określony schemat urbanistyczny, choć nadal jeszcze nie wyszedł z obrębu swych murów. Miasto było przedmiotem presji ze strony władz wojskowych, wciąż opierających się zburzeniu fortyfikacji. [...] Wreszcie, po 20 latach niekończących się pertraktacji, zapadła decyzja całkowitego zburzenia fortyfikacji szczecińskich. Stało się to dnia 6 czerwca 1873 roku, ale już 1 lipca ówczesna Rada Miejska okazała kapitalną krótkowzroczność, nie godząc się na zakup przez miasto całości terenów fortecnych. Przeważył głos spekulantów, chcących wprowadzić nieograniczoną inicjatywę prywatną do parcelacji tych terenów, a sprzeciwiających się śmiałej myśli stworzenia jednolitej koncepcji urbanistycznej, realizowanej przez władze komunalne. Ten brak zainteresowania miasta terenami pofortecznymi w chwili najważniejszej dla dalszego jego rozwoju pociągnął za sobą ich chaotyczną zabudowę – pomimo wielu

¹ *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych...*, pod red. M. Stomińskiego. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie. Szczecin 2005, s.203

opracowanych uprzednio planów. Miasto po prostu nie było przygotowane do wyjścia poza mury, w których wzrastało od setek lat. Urbanistyka nie była wówczas kompleksową nauką budowy miast, jak jest obecnie. Rozwój miast był wówczas utożsamiany z geometryczną parcelacją, opartą na regularnych układach ulicznych, służącą do wykorzystania każdego skrawka terenu dla celów zagęszczonego nadmiernie budownictwa mieszkalnego, bez uznawania postulatów społecznych i zdrowotnych. Dlatego też nikt nie podniósł sprzeciwu, gdy opracowany przez władze państwowe plan zabudowy szczecińskich terenów pofortecznych skazywał na zagładę stary drzewostan forteczny, otaczający fosy i wały ziemne.²

Chociaż Szczecin swą szansę w drugiej połowie XIX wieku zaprzepaścił, to jednak skalą nowych założeń powstałych na miejscu umocnień fortecznych przewyższał ówczesne wzory miejskie.³

Aby odpowiednio ocenić rozwój miasta po 1945 roku, należy przeprowadzić ocenę jego układu przestrzennego z okresu bezpośrednio poprzedzającego drugą wojnę światową i zniszczeń w latach 1943 – 1945.

Obraz Szczecina z 1939 roku był syntezą stopniowego narastania inwestycji różnych okresów. Jednak efekt końcowy tego procesu był tylko w małej części wynikiem świadomego planowania przyszłości miasta, tym bardziej że i to planowanie nie było oparte na istotnym rozeznaniu jego funkcjonalnych potrzeb. Ponadto na rozwój miasta wpływały niekiedy hamujące czynniki polityczne, sprzeczne z jego gospodarczymi potrzebami i potrzebami portu.⁴

Od Starego Miasta, a ściślej od jego zewnętrznej obwodnicy (al. Niepodległości i pl. Żołnierza), odchodziło kilka promienistych ciągów komunikacyjnych, wzdłuż których kształtował się rozwój dalszych dzielnic miasta. Niemal wszystkie arterie są historycznie bardzo stare, a ich trasy można odnaleźć w zachowanych planach rozwoju miasta od XVI wieku począwszy. Historię poszczególnych dzielnic miasta według ich stanu z 1939 roku można podzielić na obszary, z których każdy rozwijał się na podstawie historycznych szlaków wypadowych z miasta.⁵

Gumieńce. Na południe od Pogodna położone Gumieńce w decydujący sposób przekształciły się w dzielnicę miejską. Bezpośrednio do wsi przylegało osiedle małych, jednorodzinnych domków pracowniczych, nie tak bogato wyposażonych jak wille sąsiedniego Pogodna. Podobnie jak inne skrajne dzielnice miasta, Gumieńce rozwinęły się w oparciu o dwie promieniście wychodzące ze śródmieścia arterie: aleję Ku Słońcu i ulicę Mieszka I. Trasy te rozdzielały tę dzielnicę na kilka słabo ze sobą połączonych osiedli, o różnorodnym charakterze. Niektóre z nich miały raczej charakter rolniczo-ogrodniczy aniżeli miejski. Dotyczyło to szczególnie osiedli położonych w pobliżu Cukrowni Gumieńce, z której wychodziła trasa kolejki wąskotorowej, wiodącej na południe do żyznych okolic między Szczecinem i Gartz.

² Traktując ówczesny zarys fos oraz drzewostan jako rzecz nie istniejącą, opracowano geometryczny zarys ulic i placów, nie licząc się zupełnie ze stanem istotnym. Tak powstała zabudowa XIX-wiecznego Szczecina, znanego jako miasto gwiazdzistych placów. Zieleń komunalna obejmowała zarówno wielkie kompleksy lasów podmiejskich (las Arkoński, las na Goławiu), jak i wielki kompleks cmentarza Centralnego (153 hektarów), który otwarty w 1901 roku, obecnie po rekonstrukcji posiada na swym terenie 7 km dróg kołowych i 40 km dróg pieszych.

Forteczne pasmo Paryża, które po 1920 roku przejęło w całości miasto, nie zostało zamienione zgodnie z projektem Grebera na zielony pierścień, ale zostało w latach 1925—1938 szczelnie zabudowane spekulatywnym budownictwem mieszkalnym, co dziś jest odczuwalne w Paryżu jako nieodwracalny błąd. Tylko Poznań, gdy po 1908 roku pozbywał się fortyfikacji, zdobył się na wykorzystanie tych terenów na założenie pasów.

P. Zaremba, H. Orlińska, *Urbanistyczny rozwój Szczecina*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1965, s.70-71

³ Ibidem, s. 71

⁴ Ibidem, s. 81

⁵ Ibidem, s. 82

Gumieńce rozdzielał od Śródmieścia kompleks wielkiego cmentarza Centralnego, założonego jako wielki park o bogatym i różnorodnym drzewostanie (ryc. 1). Spowodowało to izolację tej dzielnicy od śródmieścia, powodując jej rozwój na zachód, coraz dalej od centrum miasta. Pomiędzy Gumieńcami i Pogodnem znajdowały się puste, niezabudowane przestrzenie, częściowo użytkowane jako ogródki działkowe, częściowo jako rezerwy terenowe pod projektowane wówczas dojazdy do nowego dworca kolejowego. W ten sposób pogłębiła się jeszcze bardziej izolacja Gumieniec od sąsiednich dzielnic. Te kolejowe projekty nie zostały zrealizowane i w efekcie pozostały po nich niewykorzystane tereny.⁶

Ryc. 1. Cmentarz Centralny wg planu katastralnego z lat trzydziestych XX w. Źródło: reprodukcja zdjęć poniemieckich ze zbiorów Książnicy Pomorskiej.

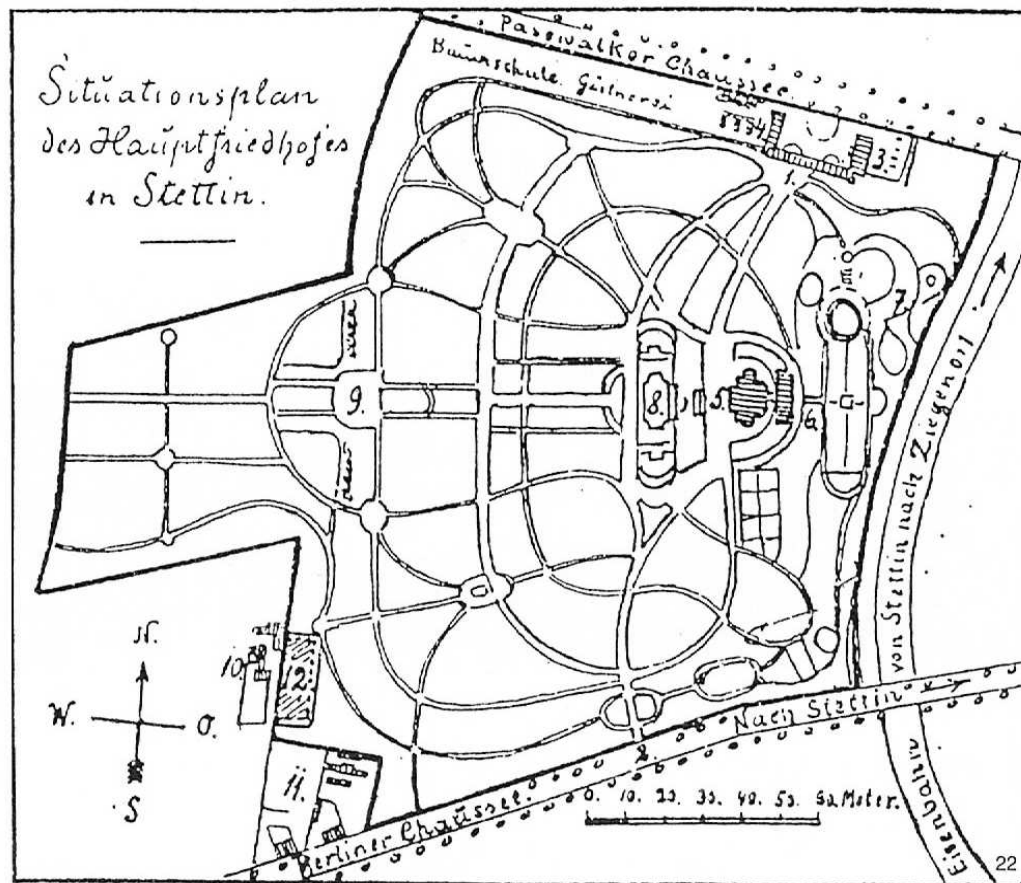
Fig. 1. The Central Cemetery according to a 1930's cadastral map. Source: The Pomeranian Library in Szczecin. The Central Library's of the West Pomeranian Province collection

ZASADY PLANOWANIA NEKROPOLI

Założenia architektoniczne cmentarza opracował ówczesny architekt miejski Wilhelm F. A. Meyer-Schwartau (1854 – 1935)⁷. Miał to być cmentarz o charakterze parku – ogrodu – jako najdostojniejsze miejsce wiecznego spoczynku. Miał on także ukazywać nowoczesne założenie Szczecina jako miasta z początku XX w. Szczeciński cmentarz był trzecim tego rodzaju w Europie po Hamburgu – Ohlsdorfer Friedhof (387 ha) i Wiedniu – Wiener Zentralfriedhof (198 ha). Do 1920 cmentarz Centralny zajmował obszar 64 ha (ryc. 2). Od 1930 roku teren ten został powiększony w kierunku Gumieniec do 122 ha, z czego 4 ha przeznaczono na ogrodnictwo. W 1943 roku osiągnął wielkość 164 ha.

⁶ Ibidem, s. 85

⁷ Był też autorem projektów neoromańskich budowli cmentarnych – monumentalnej bramy wzniesionej wraz z budynkami administracyjnymi i gospodarczymi w latach 1901 – 1903 oraz kaplicy i połączonej z nią podziemnym gankiem kostnicy, powstałej w latach 1900 – 1902 na osi założenia.

Ryc. 2. Plan cmentarza — I etap projektowania.

100 lat Cmentarza Centralnego w Szczecinie. Pomnik historii miasta. Drawsko Pomorskie : Agencja Wohl-Press 2007, s. 33

Plan cmentarza — I etap projektowania i organizacji cmentarza obejmował obszar 64 hektarów. Na projekt Meyera-Schwaratu składała się pełna dynamizmu i rozmachu kompozycja, złożona z gęstej sieci dróg i alejek o układach owalnych, półkolistych i wachlarzowych. Tworzyły one kwatery o zróżnicowanych wymiarach i kształtach. W tę kompozycję autor wpisał kilka osi widokowych. Najdłuższa oś przebiega pośrodku cmentarza ze wschodu na zachód. Otwiera ją okazała budowla kaplicy cmentarnej; poniżej usytuowano basen. Bardzo urozmaiconą krajobrazowo część terenu, pomiędzy torami kolejowymi a kaplicą, przeznaczył projektant pod pochówki kremacyjne, tworząc kwaterę zwaną Gajem Urnowym. Kolejną oś wytyczała trasa alei łączącej bramę główną z kaplicą, biegnącą dalej w kierunku drugiego wejścia na cmentarz, od strony ulicy Mieszka 1. Teren po prawej stronie wejścia głównego przeznaczony został na ogrodnictwo.

Źródło: ryc. Reprodukacja zdjęć poniemieckich ze zbiorów Książnicy Pomorskiej.

Fig. 2. The plan of the cemetery—the first stage of designing.

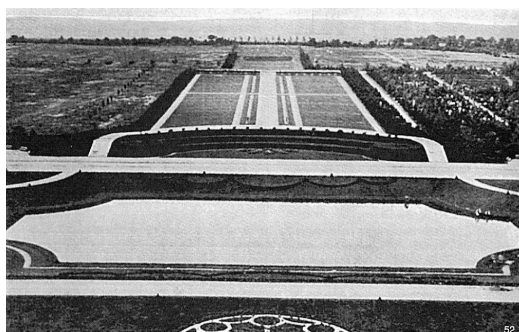
The centenary of the Szczecin Central Cemetery. The historical monument of the city. Drawsko Pomorskie Wohl-Press Agency 2007, p. 33.

The plan of the cemetery—the first stage of designing and cemetery organization included an area of 64 hectares. The Meyer-Schwaratu project contained a dynamic composition full of momentum. It consisted of a dense net of roads and lanes characterized by oval, semicircular and fan configurations. They formed burial plots of varied shapes and dimensions. The author inscribed few vantage axis. The longest one runs through the middle of the cemetery from east to west. It starts with an impressive building of the cemetery chapel; below it a basin was located. A very scenic part of the area, between a railway and a chapel, was assigned for cremation burials, forming a burial plot named The Urn Grove. Another axis was set by the route of the lane connecting the main gate with the chapel. The lane followed towards the second cemetery gate, from the Mieszko 1 Street side. The area on the right of the main gate was assigned for horticulture.

Source: A reproduction of post-German photographs from the collection of Książnica Pomorska.

Projektantem drugiej części cmentarza był architekt miejski, a od 1900 do 1928 roku dyrektor cmentarza – Georg Hannig⁸. Po nim stanowisko to piastował do 1945 roku Franz Herbert. Zamiarem projektantów było zastosowanie najnowszych tendencji panujących wówczas w projektowaniu nowoczesnych cmentarzy europejskich z przełomu XIX i XX w. Miało to być godne miejsce wiecznego spoczynku zmarłych dla nowoczesnego rozwijającego się miasta.⁹

Szczególny nacisk projektanci położyli na układ i wygląd wewnętrzny cmentarza. W literaturze cmentarz nazywano nawet ogrodem zmarłych. Wyodrębniono różniące się zadrzewieniem i układem poszczególne kwatery. Uroku cmentarzowi dodały zróżnicowany teren, ciągi perspektywicznych alei oraz liczne baseny (ryc. 3). Pozostawiono także naturalne ciek wodne – Cichą i Jasną Wodę. Cała architektura cmentarza Centralnego została podporządkowana myśli przewodniej, aby uczynić z niego park o walorach artystycznych (ryc. 4).¹⁰

Ryc. 3. Widok z kopuły kaplicy na środkową oś cmentarza (ok. 1907 r.) Źródło: fot. Jan Surudo

Fig. 3. View from the chapel dome of the main axis of the cemetery, arr. 1907. Source: Jan Surudo

Ryc. 4. Widok na kaplicę od strony południowo - zachodniej (lata dwudzieste XX w.) Źródło: reprodukcja zdjęć pomorskich ze zbiorów Książnicy Pomorskiej

Fig. 4. View of the chapel from the south-west, 1920's. The Pomeranian Library in Szczecin. The Central Library's of the West Pomeranian Province collection

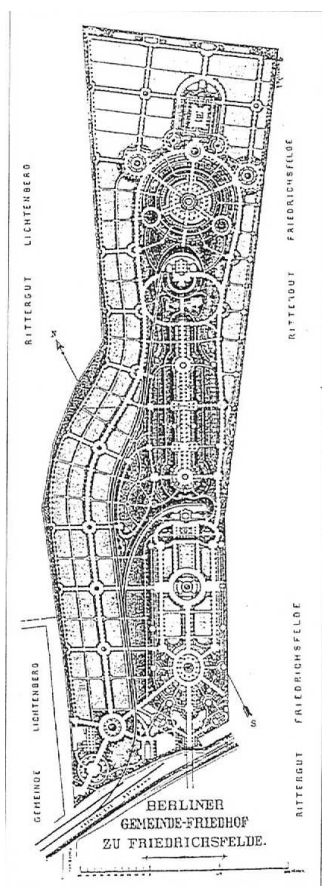
⁸ Dyrektor cmentarza Centralnego, Georg Hannig, twierdził, że nekropolia szczecińska ukształtowana została na wzór cmentarza w Hamburgu-Ohlsdorfie. Jest to jednak tylko częściowo prawda. Z Ohlsdorfu przejęto samą ideę cmentarza – ogrodu, na grunt niemiecki przeniesioną – jak się uważa – ze Stanów Zjednoczonych. Wielkie hamburskie założenie, realizowane według projektu architekta Johanna Wilhelma Cordesa od 1877 r., wyrasta z tradycji ogrodów krajobrazowych. Brak tam głównej osi symetrii czy jednoznacznej dominanty, a system komunikacyjny utworzony został przez sieć prostokątnych do siebie alejek, przenikających się z alejami prowadzonymi swobodnie, mniejszymi i większymi zakolami. Z cmentarza hamburskiego twórcy szczecińskiej nekropolii przejęli ogólną zasadę kształtowania kwater grzebalnych. Ich nieregularny kształt oraz kolisty przebieg alejek pozwalały na uzyskanie efektu malowniczości, zmienności oraz wielości punktów widzenia.

Georg Hannig utyskiwał w 1908 r., że trzymilionowy Berlin, z jednym wyjątkiem – cmentarza we Friedrichsfelde, nie może pochwalić się żadną nekropolią, która odpowiadałaby nowoczesnym wymogom estetycznym. Tym jedynym wyjątkiem był pierwszy i przez dłuższy czas jedyny w stolicy Rzeszy cmentarz komunalny, założony w 1881 r. według projektu Hermanna Machtiga, znanego ogrodnika i architekta krajobrazu, u którego młody Hannig praktykował w końcu lat osiemdziesiątych XIX w. i któremu zawdzięczał podstawy swego fachowego wykształcenia. Nie wiadomo dziś, w jakim stopniu przyszły dyrektor cmentarza szczecińskiego uczestniczył w pierwszej fazie jego projektowania. Z pewnością jednak, jeśli istniał jakiś wzór, który mógł podsunąć Meyerowi-Schwartauowi, był nim (poza nekropolią hamburską) cmentarz w Berlinie-Friedrichsfelde (ryc. 5). Rozciągnięty na wąskim, silnie wydłużonym, pasie gruntu jest założeniem ściśle symetrycznym, choć skomponowanym z elementów o zróżnicowanych kształtach i formach. Zapewne nie przypadkiem rozpoznajemy w jego planie znaną ze Szczecina szeroką aleję wytyczającą oś założenia, owalną aleję i staw przed kaplicą, czy położony za nią okrągły plac z sadzawką. Przejmując wszystkie te elementy, stworzył Meyer-Schwartau nową oryginalną całość, przewyższającą swoje pierwowzory pod względem skali i konsekwencji w realizacji powziętego zamysłu. Cmentarz szczeciński był w Niemczech drugim po Hamburgu wielkim założeniem typu parkowego (ryc.6).

Cmentarz Centralny w Szczecinie. op. cit., s.31-33.

⁹ B. Frankiewicz: Szczecińskie cmentarze. Towarzystwo Przyjaciół Szczecina. Szczecin 2003, str. 78

¹⁰ Ibidem, s. 80-81

14. Berlin-Friedrichsfelde, Cmentarz Centralny, plan – projekt Hermann Mächtig, 1881 (wg Webera)

Ryc. 5. Berlin, cmentarz Centralny. Plan – projekt H. Mächtig, 1881r. Źródło: Ryc. (wg Webera). *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych...*, pod red. M. Stomińskiego. Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie. Szczecin 2005, s.31
Fig. 5. Berlin, Central Cemetery, Plan View designed by Herman Mächtig, 1881. Source: (by Weber).

Ryc. 6. Cmentarz Centralny w Szczecinie. Stan obecny Źródło: fot. C. Skórka

Fig. 6. Szczecin, Central Cemetery, Present State. Source: photo C. Skórka

SYMBOLIKA ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO SZCZECIŃSKIEJ NEKROPOLII

Złożony i pełen rozmachu układ nekropolii skłania do interpretacji jej przestrzeni w duchu symbolicznym.¹¹ Wyjątkowo okazała brama poprzedzona została obszernym placem, dzięki czemu uzyskała walor monumentalności. Widziana od strony zewnętrznej, stanowi wyraźną granicę, a zarazem łącznik pomiędzy światami żywych i umarłych, sacrum i

¹¹ Por.: H. Rutyna, Wpływ symboliki na ukształtowanie kompozycji przestrzennej nekropolii parkowo-ogrodowej na przykładzie Cmentarza Centralnego w Szczecinie, [w:] Cmentarz Centralny Szczecina. Historia - teraźniejszość - przyszłość. Konferencja 1 lipca 1997, zorganizowana przez Sekcję Dendrologiczną PTB, Zakład Dendrologii i Kształtowania Terenów Zieleni Akademii Rolniczej w Szczecinie, Szczecin 1997, s. 7-24.

profanum, codziennością i krainą Wielkiej Tajemnicy, jej otwarte szeroko arkady zachęcają do przejścia na drugą stronę.¹² Kopuła z krzyżem, wznosząca się niegdyś nad środkowym przejazdem, jednoznacznie określała przestrzeń za bramą jako sakralną. Znaczenia te wzmacnia symbolika stron świata. Widoczna w arkadowych prześwitach aleja platanów prowadzi z północy ku południowi, od mroku do pełni światła, które symbolizuje wieczność i nieśmiertelną chwałę Boga. Na końcu alei wznosi się otoczona niegdyś strzelistymi świerkami kaplica. Wyniosłą bryłę cechuje wertykalizm - wieńczący ją spiczasty hełm śmiało rysuje się na tle nieba. Budowla, widoczny z dala znak sacrum, to kompozycyjne i ideowe centrum monumentalnej kompozycji przestrzennej. Usytuowana na początku podłużnej, głównej osi założenia, zamyka ją od wschodu, ku któremu też - zgodnie z dawnym zwyczajem - zwrócona jest apsyda prezbiterium. W myśl bowiem starochrześcijańskiej tradycji miejsce przebywania uwielbionego Pana znajduje się, jak kiedyś raj ziemski, na wschodzie, i z tamtej strony należy też oczekiwać powtórnego przyjścia Pana w dniu ostatecznym.¹³ To zza kaplicy rankiem padają pierwsze promienie słońca. To spod niej wyruszają kondukt pogrzebowe. Zmierzają na zachód, w kierunku kojarzącym się ze zmierzchem, końcem dnia, celem dziennej wędrówki słońca, także kresem ziemskiej wędrówki człowieka. Właśnie na zachodzie, według starożytnych Egipcjan, rozpościerała się kraina cieni. W zagłębieniu przed kaplicą położony jest basen z wodą. Symbolizować ona może m.in. oczyszczenie, odrodzenie się do nowego, wiecznego życia, zmartwychwstanie. W innym jednak ujęciu może być wodą Styksu - mitycznej rzeki zapomnienia, dzielącej żywych od świata umarłych. W głębi, po drugiej stronie obniżenia, oś cmentarza wyznaczały wznoszące się ku górze tarasy. To za nimi, na końcu swej długiej dziennej drogi, skrywa się zachodzące słońce.¹⁴

Przejście przez prowadzący do „gaju urnowego” mostek oznaczać może przekroczenie granicy pomiędzy dwoma światami – doczesnym i wiecznym, materialnym i duchowym, widzialnym i niewidzialnym. W sensie symbolicznym nawiązuje do przejścia na drugą stronę życia. Położony tuż za mostkiem „gaj” staje się w tym kontekście przedstawieniem „niebieskiego raj” – ogrodu w szacie wiecznej wiosny, zaś tryskająca pośrodku owego ogrodu fontanna oznacza studnię – źródło „wody żywej”. Już prorok Izajasz pisał: [...]będziesz jak zroszony ogród i jak źródło wody co się nie wyczerpie.¹⁵ W Nowym Testamencie wielokrotnie powtarza się motyw „wody żywej”, której źródłem jest Chrystus i która [...]wytryskuje ku życiu wiecznemu.¹⁶ Symbolika ta znana i stosowana była od czasów średniowiecza – dość wspomnieć klasztorne ogrody – wirydarze ze studnią pośrodku, zwane niegdyś rajami lub rajskimi dworami. W przypadku „gaju urnowego” ów świat chrześcijańskich symboli nie jest nazywany wprost. Pozostaje ukryty pod formą – z pozoru tylko pozbawioną religijnych odniesień.

Obrys centralnego ośmioboku powtarzały biegnące wokół niego ścieżki, ujęte w dwa rzędy żywopłotów. Tuż za drugim zewnętrznym żywopłotem ustawiano pomniki w kształcie stel, słupów, „latarni umarłych” lub kamiennych sześcianów. Sytuowane tyłem do centrum założenia upamiętniały pochówki całopalne.¹⁷

¹² D. Forstner OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 383-386; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 50-52; W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 29-31, 75-76.

¹³ D. Forstner, op. cit., s. 96

¹⁴ *Cmentarz Centralny w Szczecinie*. op. cit., s.28-31

¹⁵ Biblia Tysiąclecia. Iz 58,11. Wydanie HTML opracowane przez: Zespół Informatyki Papieskiego Wydziału Teologicznego w Poznaniu. Tekst IV. Wydawnictwo Pallottinum ISBN 83-7014-218-4

¹⁶ Biblia Tysiąclecia. J 4,14. Wydanie HTML opracowane przez: Zespół Informatyki Papieskiego Wydziału Teologicznego w Poznaniu. Tekst IV. Wydawnictwo Pallottinum ISBN 83-7014-218-4

¹⁷ M. Słomiński, *Cmentarz Centralny w Szczecinie miejscem pamięci i pojednania. O potrzebie rewaloryzacji najstarszej części nekropolii. II. Nekropolie, kirkuty, cmentarze*. Materiały konferencyjne. Wydawca Stowarzyszenie Czas i Przestrzeń Tożsamość. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Prezes Stowarzyszenia na rzecz Cmentarza Centralnego w Szczecinie, s.108

KONDENSACJA DOŚWIADCZEŃ HISTORYCZNYCH.

Do dramatycznych wydarzeń doszło 20 września 1941 r., kiedy cmentarz stał się jednym z celów trwającego dwie i pół godziny nalotu bombowego.¹⁸ Od bomb zrzuconych wtedy przez amerykańskie samoloty zniszczeniu uległa brama główna oraz budynek administracyjny, w którym spłonęła kartoteka i księgi pochówków. Równie niszczący był nalot samolotów brytyjskich w nocy z Wielkiego Piątku na sobotę, 20 – 21 kwietnia 1943 r. W ruinę obrócona została wówczas nowa kaplica pogrzebowa przy alei Leszczynowej. Najbardziej tragiczny był rok 1944. Podczas brytyjskiego nalotu w nocy z 5 na 6 stycznia bomby ponownie spadły na cmentarz. Spalił się obóz mieszkalny (Reichspostlager) przy ul. Ku Słońcu 6 – 7, położony na terenach należących do osiedla pocztowego naprzeciw cmentarza. Zabitych w kolejnych nalotach chowano przede wszystkim na cmentarzu Centralnym. Po nalocie 13 maja 1944 r. miejsce wiecznego spoczynku znalazło tu 125 osób. Najstraszliwsze w skutkach były naloty dywanowe w sierpniu 1944 r. Po nocnym nalocie 17 – 18 sierpnia oceniano, że bez dachu nad głową zostało w Szczecinie około 100 tys. ludzi, liczbę ofiar śmiertelnych oszacowano na 1100, a rannych na 1500. Do pochowania tylu zmarłych zabrakło w mieście trumien, a siedem samochodów zwoziło ciała zabitych na cmentarze. Po kolejnym nalocie, w nocy z 29 na 30 sierpnia 1944 r., doliczono się około 1300 zabitych. Na cmentarzu Centralnym pochowano wówczas 967 osób. Łącznie po dwóch sierpniowych nalotach 1944 r. na cmentarzu miejsce spoczynku znalazły 1863 ofiary bombardowań. Do kopania grobów skierowano 400 jeńców radzieckich, zwłoki palono też w krematorium. Pod koniec wojny palono w nim także zwłoki polskich robotników przymusowych, którzy zmarli w obozie karnym w Policach. Przez cały 1944 rok pochowano na cmentarzu 2385 osób, a w krematorium spalono 827 zwłok. Zabitych chowano głównie w najnowszej części cmentarza, po wschodniej stronie alei Zachodniej, o czym zdaje się świadczyć fakt, iż na terenie położonej w tym rejonie kwatery 82 natrafiono w latach osiemdziesiątych na zbiorowe mogiły.¹⁹

WNIOSKI

Każda nekropolia świadczy o tożsamości społeczeństwa, odgrywa ważną rolę w jego życiu. Projektowanie nowego cmentarza nie jest zadaniem trudnym, jego wygląd i rozrost powinien być kontrolowany – układ osi kompozycyjnych, alei i dominant widokowych na ich zamknięciu, budynków, wejść, stref buforowych i swobodnie kształtowanej zieleni. Możliwe jest pogodzenie założeń parkowych z funkcjonalno-przestrzennymi rozwiązaniami i czytelnymi powiązaniem komunikacyjnymi, enklawy zieleni z przestrzeniami przeznaczonymi na kwatery, co sprzyjać będzie atmosferze wspominania tych, co odeszli.

*Szacunek wobec bliźnich jest powodowany rolą wartości, które oni reprezentują, a które są istotne dla życia społecznego. Społeczna aprobata dla tych wartości przybiera formę poważania. Jest ono także powodowane sprawiedliwością. Cnota ta skierowana jest [...] do społeczności, jak również do tych, którzy ją reprezentują; do odpowiedzialnych za nią przywódców, do wybitnych obywateli, którzy znakomitością swej cnoty i swoją wiedzą, swym poświęceniem dla spraw publicznych czy nawet swym majątkiem wykuwają [...] duszę i ciało tej społeczności, zapewniają pomyślny jej rozwój i stają się przez to niejako jej ojcami.*²⁰

¹⁸ B. Frankiewicz, Bombardowanie miasta przez lotnictwo alianckie, [w:] *Dzieje Szczecina 1806-1945*, t. III, red. B. Wachowiak, Szczecin 1994, s. 878-899

¹⁹ Cmentarz Centralny w Szczecinie. op. cit., s. 24

²⁰ J. M. Mazur, *Cmentarz miejscem pietyzmu, Nekropolie, kirkuty, cmentarze*. Materiały konferencyjne. Szczecin, 11-12 czerwca 2002. Szczecin-Expo, 2002 s.10

THE MEMORY GARDENS AS PIECES OF GARDENING ART, EXEMPLIFIED WITH ONE OF THE MOST VALUABLE GREEN AREAS OF SZCZECIN – THE CENTRAL CEMETERY (PART ONE)

INTRODUCTION. LOCATION OF THE CENTRAL CEMETERY IN THE SZCZECIN'S SPATIAL ARRANGEMENT.

Necropolis play an important role in the comprehensive perception (planning) of urban greenery and are closely connected with the townscape arrangement. Their finest elements contribute to the general aesthetics and park sceneries, according to the place requirements. They not only have the character of botanic gardens, but provide habitats to numerous plant and animal species.

THE NECROPOLIS PLANNING PRINCIPLES & SYMBOLISM.

The Central Cemetery in Szczecin provides for a model example of integrating fusion of aesthetic and functional aspects in the garden of memory. Its spatial arrangement forms a unique park character, owing its title of a "gardening piece of art" to its eminent builders, who, operating with a large scale, broad openings and landscape lines, shaped geometric architectural spatial structures with a flourish, based on the cemetery landscape values, the cemetery buildings, impressive lanes, abundance of decorative structures, and, first of all, richness of vegetation in the form of rare or valuable trees and bushes. The complex and full-of-momentum arrangement of the necropolis makes us interpret its space in a rather symbolic spirit. The magnificent gate is preceded with a large front area, which adds to it some air of monumentality. When seen from the outside, it makes for a clear demarcation line, and, at the same time, a link between the world of the dead and the world of the living, sacrum and profanum, the everyday life and the realm of the Great Mystery. Its broadly open arcades encourage to go to the other side. The dome with a cross on top, that used to rise above the central gateway, defined the area behind the gate clearly as sacral. Those meanings are strengthened by the symbolism of the sides of the world. The plane tree lane, which is seen through the arcade clearances, leads from the north to the south, from the dark to full light, which symbolizes eternity and the Lord's immortal glory. At the end of the lane, stands a chapel that used to be surrounded by spiry spruces. The towering form features verticalism – the spiky helmet that tops it appears distinctly in the sky. Seen from a distance as a sign of sacrum, the building makes for a compositional and schematic centre of the monumental spatial composition. Situated at the beginning of a longitudinal, main center line of the arrangement, it closes it up from the east, towards which, according to the old custom, the presbytery apse is turned. According to the old-Christian tradition, the beloved Lord's abode lies, as the earthly paradise used to, in the east, and from the east one is to expect the Lord to reappear on the Judgment day. This is from behind the chapel that the first sun beams come up in the morning. This is where the funeral processions start from. They head for the west, the direction associated with dusk, end of the day, the sun's daily travel destination, as well as with the man's worldly journey destination. According to the ancient Egyptians, the land of shadows spread in the west. In a hollow, in front of the chapel, a water pool is located. It may symbolize, e.g. purification, a rebirth to the new, eternal life, or resurrection. From another perspective, it might as well be the water of Styx – the mythic river of oblivion, separating the living from the world of the dead. Further, on the other side of the hollow, the cemetery axis is marked up by rising terraces. Behind them, at the very end of its daily way, the setting sun hides.²¹

²¹ *The Central Cemetery in Szczecin.* M. Stomiński, Szczecin 2005, p. 28-31

CONDENSATION OF HISTORIC EXPERIENCE & CONCLUSIONS.

While a historical part of the necropolis, by its well-thought layout and the correct proportions and harmony, embodies an intended vision of a quiet and peaceful oasis, and encourages people to take a stroll, the newest part of the cemetery does not play such a role, as it departs drastically in its spatial composition from the original design. There, the biggest defect is the lack of continuation. The manner the new quarters are arranged and the lack of integration with the nature result in an impoverished character of the area, which is the new or post-war part.

Do the impressive landscape design, carefully planned lanes and paths with the idea to initiate intimate feelings in the visitors of the cemetery and the visual aspects have a chance and possibility to be developed today? Is there a chance to reintegrate the two parts of the cemetery to make them form a coherent structure?

*The Szczecin's Central Cemetery - as one of the biggest and finest in Europe – needs to be protected. It is necessary to integrate the newly acquired lots with the old part. Burial schemes should be limited and maintenance and nurturing works have to be carried out in order to maintain the attractive character of the necropolis-park, making it an important place with a symbolic character, but a public place as well, used for both Sunday walks and contemplation.*²²

The new and the old part of the cemetery do not make for a coherent structure. The internal spatial composition has been separated and, with years, it has been undergoing functional and landscape transformations. To be able to assess correctly the problem of the lack of internal integration, the continuation of locating graves, trees and shrubs, maintenance of the ideas of the spatial composition of the Central Cemetery in Szczecin, one needs to understand the historical background, the specifics of multilateral and dramatic history of the city of Szczecin.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych...*, pod red. M. Słomińskiego. Szczecin, Wydawnictwo „dokument” – oficyna Archiwum Państwowego w Szczecinie, 2005. s. 203, s. 31-33, 28-31, 24
- [2] P. Zaremba H. Orlińska, *Urbanistyczny rozwój Szczecina*. Poznań. Wydawnictwo Poznańskie, 1965. s.70-71, 81, 82, 85
- [3] *100 lat Cmentarza Centralnego w Szczecinie. Pomnik historii miasta*. Agencja Wohl-Press 2007. s. 33
- [4] B. Frankiewicz: *Szczecińskie cmentarze*. Szczecin. Towarzystwo Przyjaciół Szczecina, 2003. s. 78, 80-81
- [5] M. Słomiński, *Cmentarz Centralny w Szczecinie miejscem pamięci i pojednania. O potrzebie rewaloryzacji najstarszej części nekropolii*. II. Nekropolie, kirkuty, cmentarze. Materiały konferencyjne. Szczecin, 12-13 czerwca 2005. Zamek Książąt pomorskich. Wydawca Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość. Szczecin 2005. s.108
- [6] J. M. Mazur, *Cmentarz miejscem pietyzmu. Nekropolie, kirkuty, cmentarze*. Materiały konferencyjne. Szczecin, 11-12 czerwca 2002. Muzeum Narodowe w Szczecinie. Wydawca Szczecin-Expo Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego. Szczecin 2002. s.10

²² Ibidem, p.203

O AUTORZE

Sylwia Dębczak jest absolwentką Akademii Rolniczej w Szczecinie; w 2005 r. ukończyła studia magisterskie na Wydziale Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, kierunek studiów i specjalność: architektura krajobrazu.

Otrzymała pierwszą nagrodę w konkursie Prezydenta Miasta Szczecin za pracę dyplomową magisterską „Rewitalizacja Śródmieścia Szczecina (studium przestrzeni w idei zrównoważonego rozwoju)” – promotor prof. dr hab. inż. arch. A. M. Szymski, konsultacje: dr inż. arch. M. Rzeszotarska - Pałka.

Ma trzyipółletnie doświadczenie praktyczne w zawodzie architekta krajobrazu w Wielkiej Brytanii i jest członkiem Instytutu Architektury Krajobrazu w Wielkiej Brytanii.

Odpowiedzialna za projekty krajobrazu miejskiego i stref podmiejskich, systemów terenów zieleni miejskiej, rewaloryzację krajobrazu miejskiego.

Ostatnio zrealizowane ważniejsze projekty:

- zagospodarowanie podwórza na kampusie uniwersyteckim University of Teesside, Middlesbrough (przy współpracy z interdyscyplinarnym biurem projektów Fpcr);
- przestrzeni wokół istniejących budynków mieszkalnych dla sześciu osiedli mieszkaniowych i dwóch podwórz dla szkół (dla biura projektowo-konsultingowego Capita Symonds Ltd.);
- siedmiu placów zabaw (Pathfinder play sites, Adventure Playground), przestrzeni wokół budynków (Children’s Centres) dla Urzędu Miasta Portsmouth w Wielkiej Brytanii.

Kontynuuje rozwój naukowy na studiach doktoranckich w zakresie dyscypliny naukowej architektura i urbanistyka w Katedrze Projektowania Krajobrazu Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie.

AUTHOR’S NOTE

Sylwia Debczak has been a landscape architect since the completion of her Master’s Degree from the Academy of Agriculture in Szczecin (Poland), Department of Forming of Environment and Agriculture in 2005. Sylwia is associate member of the British Landscape Institute Design Division.

Sylwia have had the opportunity to gain a great deal of project experience with landscape, masterplanning and environmental assessment background. Through working on a variety of projects, for three-and-a-half years in a British multi disciplinary landscape architectural practice and Civic offices, Sylwia was responsible for producing landscape masterplans, hard and soft landscape designs, construction details including landscape, visual, vegetation studies, continue in to production information, construction detail onto construction stage. She specializes in housing/community design.

Now Sylwia is back to her home city Szczecin In Poland, to the academic environment and with an aim to complete her PhD.